

DIEPGANG

een kroniek van drie dorpen langs het Reitdiep

Een uitgave van de historische kring Ubbega

Harssens special

1e jaargang nr 2 sept 2013

Redactioneel

In dit tweede nummer van **DIEPGANG**, de periodiek van de Historische Kring Ubbega, besteden we exclusief aandacht aan Harssens/ Harssensbosch. Deze oude borgplaats tussen Groningen en Adorp is op 14 september a.s. het middelpunt van activiteiten: het is dan Open Monumentendag. Samen met Het Groninger Landschap en de Heerlijkheid Harssens heten we u hartelijk welkom op Harssensbosch!

In dit themanummer hebben we (minder) bekende en onbekende informatie over Harssens gebundeld tot een boeiend geheel. De kopij werd vanuit de hiervoor genoemde, voor deze gelegenheid samenwerkende organisaties geleverd, waarvoor dank.

Dit tweede nummer van **DIEPGANG** is voor leden van de Historische Kring zoals gebruikelijk gratis; voor niet-leden is de prijs € 2,50.

De fraaie luchtfoto op de voorpagina werd ons ter hand gesteld door mevr. Wildeboer te Westerbroek.

Terugblik op de mei-excursie

Op 25 mei leidde Ben Westerink de ruim dertig deelne(e)m(st)ers van de excursie van bron naar monding van de Drentse Aa. Eén van de bronbeken, de zijtak van het Amerdiep die vlak onder Grolloo door de Angelsche Landen loopt, was ons startpunt: een smal watertje tussen groene oevers. Via Amen en Ekehaar reden we naar Loon, onderweg steeds waar dat mogelijk was een kijkje nemend bij de (voorlopers van) de Aa. Na een

lekkere lunch in Oudemolen door naar Zeegse en het prachtige Zeegser Loopje. Na een tussensprint pikten we de nu Drentsche Aa weer op aan de Meerweg, waar ze duidelijk zichtbaar de polder het Oosterland doorsnijdt, op weg naar Stad. We hebben vanwege het drukke verkeer de stad maar links laten liggen, hoewel ook het Lage en Hooge der Aa de moeite waard zouden zijn geweest. Aan de Paddepoelsterweg, net boven Stad, hadden we toestemming van boer Swakenberg om via zijn land het laatste stuk van de Aa te volgen: daár waar ze uiteindelijk uitmondt in de voormalige Hunze, nu het Selwerderdiepje. Een prachtige plek, vol historie en met een schitterend uitzicht op 't Hemelrijk, Harssens en Adorp. In totaal hebben we 18 keer de Aa gepasseerd. Een waardevolle dag!

Activiteiten

Onze najaarslezing vindt plaats op 18 december a.s. om 20.00 uur in Artharpe te Adorp. De lezing wordt verzorgd door drs **Annet Nieuwhof** en heeft als titel: *Bijzondere vondsten in de wierden van het Reitdiepgebied*. Annet zal op deze avond over haar opgravingen bij Wierum en Englum vertellen. Sommige archeologische vondsten wijzen op het voorkomen van bijzondere rituelen. Op de mogelijke betekenis hiervan zal de spreekster nader ingaan.

Elke donderdagavond is de **archieffcommissie** aan de slag met het verwerken en ordenen van talloze documenten, foto's en stukken. De geschiedenis van onze dorpen wordt netjes gecatalogiseerd en gearchiveerd in een ruimte van de praktijk van dokter Gussenhoven in Sauwerd. Hebt u historisch materiaal dat bewaard moet worden, kom dan eens een kijkje nemen vanaf 19.30 uur. Roelof Bruins, Harm Nomden en Hannes Companjen zullen u graag bijpraten en met u overleggen over de bruikbaarheid van uw materiaal.

Sinds vorig jaar is de **werkgroep Oude Foto's** bezig om de foto's uit het foto-archief van de Kring van een beschrijving te voorzien: wat of wie is er te zien, waar is het, uit welk jaar is de foto, e.d. Het gaat om ca. 1600 foto's van (situaties uit) de oude gemeente Adorp. De leden van de werkgroep zijn Luuk Balt, Harm Nomden, Klaas Bijsterveld en Ben Kwerreveld. Zij hebben vorig jaar een instructiedag bij de Groninger Archieven gevolgd, om te leren hoe dit (via de software van de Beeldbank) moet gebeuren. De werkgroep komt periodiek bijeen om de beschreven foto's met elkaar te bespreken en "goed te keuren". Na akkoord van de werkgroep worden de foto's plus beschrijving vrijgegeven voor de Beeldbank Groningen. Alle foto's van de Historische Kring zijn hier ondergebracht. Via de website van deze organisatie zijn de foto's voor ieder toegankelijk.

De geschiedenis van de wierde Harssens

door Ben Westerink

Ten westen van de provinciale weg Groningen-Winsum, ongeveer een kilometer ten zuiden van Adorp, liggen de restanten van de oude woonplaats Har(s)sens.

De verlaten wierde Harssens maakt deel uit van de oude bewoningsreeks Selwerd-Harssens- Adorp-Sauwerd-Wetsinge-Winsum-Baflo-Rasquert etc. Deze verhoogde woonplaatsen of wierden ontstonden enkele eeuwen vóór het begin van onze jaartelling op de oostelijke oever van de toenmalige rivier de Hunze. Harssens was ooit een dorp met een kerk, een kerkhof, een pastorie en een aantal boerenplaatsen. Het verschilde weinig van de omringende dorpen. In de late middeleeuwen bood het plaats aan twee generaties borgen.

Afb. 1 Het profiel van de borgplaats Harssens vóór de afbraak van het boerderijtje.

Van deze voormalige wierde en borgplaats resteerde tot voor kort slechts een eenvoudige boerenbehuizing. Samen met de lange oprijlaan en enkele verwaaide bomen vormde dit boerderijtje jarenlang een markant profiel dat bij velen van ons nog op het netvlies staat (afb. 1). Eind 2004 verliet Henk Haan als laatste bewoner de oude wierde en toen ging (ook letterlijk) het licht op Harssens uit. Met zijn vertrek kwam er een einde aan een periode van 26 eeuwen bewoning.

Wat rest van de oude woonplaats is een grote verzameling scherven, puin en botmateriaal. Ondergetekende heeft daar de afgelopen twintig jaar het één en ander van opgehaald. Deze vondsten, waarvan een overzicht wordt gegeven in Tabel 1, geven een indruk van de geschiedenis van de oude woonplaats.

De vroegste bewoning van Harssens

De oudste vondsten op Harssens dateren uit de Vroege IJzertijd (ca 600 v Chr). Tijdens werkzaamheden op het borgterrein in 2005 werd een groot aantal scherven uit deze periode aangetroffen. Het betreft hier zogenaamd

Ruinen-Wommels aardewerk dat zich onder meer kenmerkt door een karakteristieke decoratie (afb. 2). Dit type aardewerk behoorde toe aan de eerste generaties bewoners die zich op de kwelder vestigden. In het Groninger wierdengebied is het van een zestal wierden bekend. Harssens is de zevende locatie. Vondsten die hierbij aansluiten, zijn een scherf uit Sauwerd (nabij Arwert) en een gedecoreerd scherfje uit Wierum die beiden uit de 4e/5e eeuw voor Chr zouden dateren.

Aardewerk daterend uit de periode rondom het begin van de jaartelling wordt op de wierden van Groningen en Friesland zeer veel aangetroffen. Er was toen sprake van een ware bevolkingsexplosie op de onbedijkte kwelders. Ook op Harssens is het vondstmateriaal uit deze periode goed vertegenwoordigd. Archeologen vinden steeds meer aanwijzingen dat er in de eerste eeuw contacten ontstonden tussen het Groninger wierdengebied en het huidige Ostfriesland. De bewoners van onze streken zouden tot de Germaanse stam der Chauken gerekend moeten worden. Deze lieden stonden overigens bekend als zeer oorlogszuchtig.

Afb. 2 Scherf Ruinen-Wommels aardewerk, gedateerd 600 v. Chr.

Lang heeft de intensieve bewoning van het noordelijk - kleigebied overigens niet geduurd. Uit de periode 300-400 worden vrijwel geen bewoningssporen meer aangetroffen. Als we ons realiseren hoe groot het aantal woonplaatsen was in het begin van de jaartelling, moet hier iets heel bijzonders zijn gebeurd.

De Middeleeuwen

In de loop van de 5e eeuw raken de oude verlaten wierden van Friesland en Groningen weer spaarzaam bewoond. Er is in deze periode sprake van immigratie over zee vanuit Noord-Duitsland en Denemarken richting Engeland. Deze nieuwe bewoners worden wel als Angelsaksen aangeduid, ze brengen hun eigen type aardewerk mee. Angelsaksisch aardewerk is echter zeer zeldzaam in Groningen. Van de 1000 scherven die in een oude wierde worden aangetroffen, is er hooguit 1 van Angelsaksische origine. Het is daarom van belang dat twee van de op Harssens gevonden scherven (o.a. de bodem van een kannetje) door de expert Ernst Taayke als Angelsaksisch zijn herkend.

In de 7e, 8e en 9e eeuw neemt de bewoning langs onze kusten geleidelijk weer toe. Het Angelsaksische aardewerk wordt al snel vervangen door zogenaamd "kogelpotaardewerk". Karakteristiek voor dit aardewerk is de handgevormde bolronde pot. Het vaatwerk is zwart of okerkleurig, soms van een oor voorzien en zelden gedecoreerd. Het is tamelijk saai aardewerk dat in de loop van zo'n vijf eeuwen maar heel weinig verandert. Hoewel er in de periode 700-1300 grote veranderingen in de geestelijke, politieke en ruimtelijke structuur op de wierden plaatsvinden, geldt dit overduidelijk niet voor het vaatwerk in de keuken. Kogelpotaardewerk uit alle perioden wordt op Harssens ruimschoots aangetroffen (zie pag. 14 voor een afbeelding).

In de meer welgestelde huishoudens werd het kogelpotvaatwerk soms aangevuld met geïmporteerd aardewerk uit de omgeving van Keulen. Deze import is op Harssens vertegenwoordigd door een scherf "Pingsdorfaardewerk" (zie pag. 14). Dit type aardewerk dateert uit de 11e of 12e eeuw.

De parochie Harssens

In de periode 800-1000 wordt ook op de wierde Harssens het christelijk geloof gepredikt. Het dorp wordt een zelfstandige parochie die deel uitmaakt van de rechtstoel Adorp. In deze periode wordt een begin gemaakt met de verkaveling van het omringende kwelderland. De omvang van Harssens is die van een gemiddelde dorpswierde. Vergeleken met de oude wierden aan de oostzijde van de Hunze is de lokatie van Harssens wat minder gunstig. De verkaveling van de dorpen Adorp, Sauwerd, en Wetsinge is west-oost gericht en strekt zich uit van het Reitdiep (destijds de Hunze) tot ver in de meeden, tot voorbij de Wolddijk. In het oorspronkelijke slotenpatroon zijn de oude dorpsgebieden goed herkenbaar. Deze gebieden wor-

den samengevoegd en vormen de basis voor de begrenzingen van de parochies. De parochie Winsum bestond uit drie dorpsgebieden, Wetsinge uit twee en Sauwerd uit drie. De parochie Adorp werd gevormd uit twee (mogelijk drie) gebieden. Voor Harssens resteerde een relatief klein dorpsgebied, waarvan bovendien de moerassige Koningslaagte deel uitmaakte.

De eerste melding van gelovige daad op de oude wierde komt uit de kloosterregisters van de abdij Werden. We lezen daar dat omstreekt het jaar 1000 een inwoner van Hersingi (Harssens) een stuk land schenkt aan het klooster.

De kerk van Harssens

De kerk van Harssens werd waarschijnlijk gebouwd op de flank van de oude wierde. De meeste van deze dorpskerken werden in de loop van de 13e eeuw - toen de kunst van het stenen bakken uit lokale klei was ontdekt - gebouwd. Ook de kerk van Harssens zal uit deze periode dateren. Goede afbeeldingen van het godshuis zijn niet bekend. Op de kaart van de gebroeders Coenders uit 1677 is een schets van de kerk en de borg te zien (zie de afbeelding op pag. 18). De kerk heeft een losstaande toren die even hoog lijkt als het schip. Ook de kerken van Adorp, Sauwerd en Wetsinge hadden losse torens.

De Tachtigjarige Oorlog had grote gevolgen voor de bewoners van onze dorpen. Na de Reductie van 1594 viel er veel te herstellen. Harssens ging een moeilijke periode tegemoet. De borgheer van Harssens bleef katholiek en zal weinig gemotiveerd zijn geweest om oorlogsschade van de (inmiddels protestantse) kerk te herstellen. Harssens werd toen kerkelijk met het naburige Adorp gecombineerd. De pastorieboerderij (weem) van Harssens raakte spoedig in verval. In het kohier van verpondingen (lijsten van schattingen voor het heffen van belasting) uit 1628 lezen we: *"De wehem offte pastorije toe Harsens hefft drie vervallene ruimen met een achterhuis van 8 vack, stenen muiren ende pannendack."*

De kerk van Harssens is volkomen van de aardbodem verdwenen. Zelfs een grondradarscan die onlangs van het kerkerrein werd gemaakt, gaf geen uitsluitsel over de juiste lokatie. Volgens de overlevering zou het een zeer fraai gebouw zijn geweest. De vloeren waren belegd met witte en zwarte marmeren platen. In 1716 werd in het koor van de kerk nog een Van Ewsum ter aarde besteld.

Het kerkhof van Harssens

Tijdens de werkzaamheden van 2005 werd het kerkhof van Harssens aangesneden. Nadat de binnengracht

was uitgebaggerd, lag aan de noordzijde van de gracht over een afstand van ca 15 meter veel menselijk botmateriaal. Dit gebeente is nader onderzocht en bleek afkomstig van minimaal tien begravingen. Het betrof hier waarschijnlijk 8 mannen, één vrouw en één kind. Personen ouder dan 60 jaar ontbreken. De lichaamslengte was opmerkelijk en varieerde tussen 169-181 cm. Twee individuen vertoonden gebreken als hypoplasie en bloedarmoede die kunnen zijn ontstaan door ziekte en/of voedselschaarste. Alle begravingen waren oost-west georiënteerd, liggend op de rug met het hoofd naar het westen. We hebben hier overduidelijk te maken met een christelijke begraafplaats. Een datering van de begraving in de 14e of 15e eeuw lijkt het meest waarschijnlijk. Tabel 2 geeft een samenvatting van dit onderzoek.

Afb. 3 Reconstructie van het steenhuis Harssens I in minder gelukkige tijden

Harssens I

In de 12e eeuw werd de Hunze bedijkt en kon men met minder gevaar voor stormvloed buiten een verhoogde wierde gaan wonen. In de loop van de 13e of 14e eeuw werd in de onmiddellijke nabijheid van de wierde Harssens een steenhuis gebouwd (aangeduid als

Harssens I). Het bouwwerk diende de "hoofdeling" van Harssens tot een veilige woonplaats. Steenhuisen verschenen in die periode bij honderden in de kleistreek. Het waren geen comfortabele woonhuizen, ze hadden in de eerste plaats een verdedigende functie. Men kon zich er veilig verstoppen tijdens de vele gewelddadige conflicten. Tot dat doel werd de benedenverdieping uit voorzorg vol gestort met puin. De hoofdeling en zijn gezin huisden op de eerste verdieping die slechts langs een houten buitentrapp bereikbaar was. Men woonde zo'n 3 a 4 meter boven het maaiveld. Bij vijandelikheden kon men de trap eenvoudigweg het huis intrekken. De muren waren zeker een meter dik en het bouwwerk was torenhoog. Een steenhuis leek op een dubbele kerktoren met een zadeldak gedekt met pannen (afb 3).

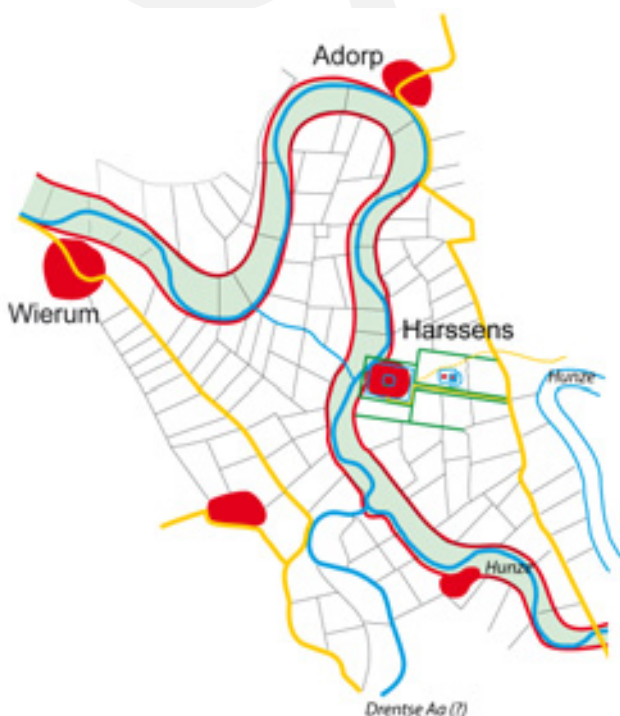
Naast het steenhuis verscheen een tweede bakstenen bouwwerk. Vermoedelijk was dit de boerderij waar in vreedzame tijden werd gewoond en gewerkt. Van beide bakstenen bouwwerken zijn de fundamenteën goed bewaard gebleven. Indien men de borglaan betreedt, vallen diverse laagten in het grasland ter rechter zijde op. Temidden van deze laagten, de restanten van gedempte grachten, ligt een rechthoekig eilandje van ca 12 bij 12 m. Dit eilandje bestaat uit de fundamenteën van het verdwenen steenhuis. Het tweede bouwwerk is ruimer van afmetingen. Het hele complex is (gedeeltelijk dubbel) omgracht. Luchtfoto's (zie de omslagfoto) geven een goed beeld van de borgrestanten. De situatie bij Harssens I vertoont een treffende gelijkenis met het eveneens gaaf bewaarde fundament van het kasteel te Selwerd (het terrein "de Huppels"). De afmetingen van dit steenhuis zijn bepaald op 13 x 10 m. Het is niet bekend wanneer het steenhuis op Harssens I werd gebouwd. De borg wordt voor het eerst in 1371 genoemd. Er woont dan een zekere Aytardus de Hersinge. De Historische Kring Ubbega heeft ooit voorgesteld om het verdwenen steenhuis bij Harssens op de voormalige plek op ware grootte als *staalhuis* te reconstrueren (zie afb. 4). De grondeigenaar voelde hier helaas weinig voor.

Afb. 4 Het Staalhuis, een reconstructie van Harssens I, naar een ontwerp van Peter Boerema.

Harssens II

Omstreeks 1540 liet Peter Entens een nieuwe borg te Harssens verrijzen. Dit landhuis (hier aangeduid als Harssens II) werd niet gebouwd op de plaats van het oude steenhuis, maar ca 300 meter ten westen hiervan boven op de oude wierde (afb 5). Voorafgaand aan de bouw werd de bovenste meter van de wierde vergraven en geëgaliseerd. De borg van Harssens II was een L-vormig huis van ca 18 bij 5 m, met een vleugel aan de noordwest zijde. Het huis was omgracht met een min of meer ovale binnengracht. Om het gehele borgterrein ligt een rechthoekige buitengracht. De borg is gedetailleerd afgebeeld op de rand van de Coenderskaart van 1677-1678 (afb. 6). De borgstee had naast de begane grond een verdieping met in het westen een trapgevel. Het huis was gedekt met een tentdak. Op de oostgevel zit een torenachtig uitsteeksel. De kerk werd in het terrein van de nieuwe borg opgenomen. De binnengracht scheidde de borg en de kerk. Volgens de overlevering kon men de kerk over een stenen dam vanuit de borg bereiken.

Afb. 5 De verkaveling rondom de wierde Harssens. De groene sloten zijn gerelateerd aan de borg Harssens II van 1540. Ze doorsnijden een ouder slotenpatroon.

Ook Harssens II was uit bakstenen opgetrokken. Het had zowel een pannendak als dakbedekking van leisteen. De vloeren bestonden uit gebakken plavuizen en de wanden zullen deels betegeld zijn geweest. De borg

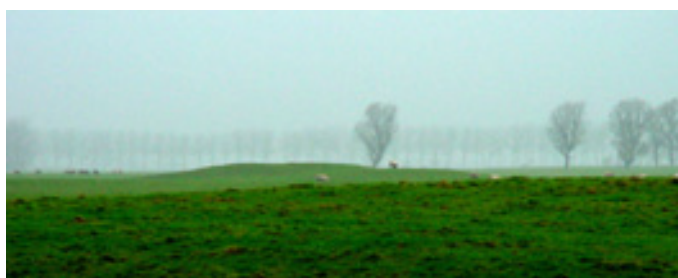
had een trap of vloer van kalksteen en vensters met glas. De borgstee was bescheiden maar het was geen armoedige bedoening.

Na afloop van de werkzaamheden in het voorjaar van 2005 lagen delen van de verdwenen borg Harssens II over het terrein verspreid in de vorm van bakstenen, fragmenten van dakpannen en leistenen, plavuizen, veel roodbakken aardewerk, een zalfpotje, de ziel van twee wijnflessen (17/18e eeuw) en een tinnen lepel (zie de afbeelding op pag. 14).

Afb 6. De borg Harssens II zoals afgebeeld op de Coenderskaart van 1678

De bakstenen voor de Harssens II werden ter plaatse in een veldoven gebakken. Vermoedelijk heeft deze steenoven ook andere bouwwerken gediend, want in de archieven is sprake van *Entens' steenovens*. Op het borgterrein liggen op een drietal locaties fragmenten van bakstenen en misbaksels (afb. 7). Deze restanten worden wel als de voormalige veldovens omschreven. Deze aanname is onwaarschijnlijk want op de hoogtekaart van het borgterrein (zie Diepgang nr 1) is duidelijk te zien dat het baksteenpuin zich precies in het lichaam van de voormalige Hunzedijk bevindt. Blijkbaar is het restant van de veldovens gebruikt om de dijk te verstevigen. In één van de misbaksels bevond zich overigens een afdruk van een hondenpoot.

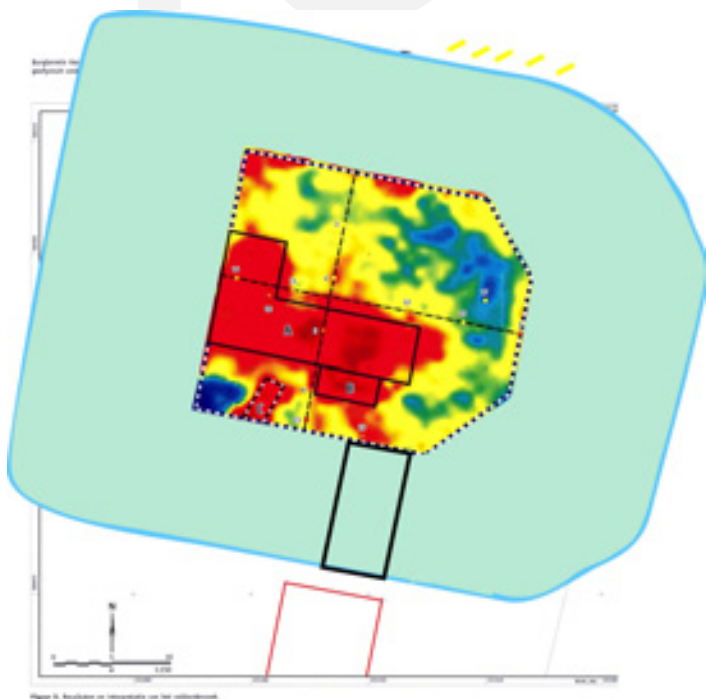

Afb. 7 Restanten van de Hunzedijk nabij Harssens. Dit dijkrestant bestaat geheel uit baksteenpuin en wordt dikwijls voor een steenoven aangezien.

Harssens en de waterstaat

De bedijking van de Hunze (later het Selwerderdiepje) dateert uit de 12e eeuw en was onderdeel van de alomvattende Ommelander zeedijk. Restanten van deze dijk zijn nabij het borgterrein nog aanwezig. Deze dijken zijn uitvoerig beschreven in Diepgang nr 1.

Even ten zuiden van Harssens vloeide ooit de Hunze samen met het water van de Drentse Aa. In de volle middeleeuwen had de stad Groningen grote problemen met de afwatering. De waterlossing heeft men op deze plek willen beteugelen. Ooit moet hier de uitwateringszijk hebben gelegen die in de archieven als "bij Mude" werd aangeduid. Hoewel de juiste plaats van de zijk nooit is gevonden, moet deze gezocht worden in de naaste omgeving van de samenvloeiing van de twee waterlopen. In 1364 is er een geschil over de afwatering waarin de "Mude" bij Harssens een hoofdrol speelt.

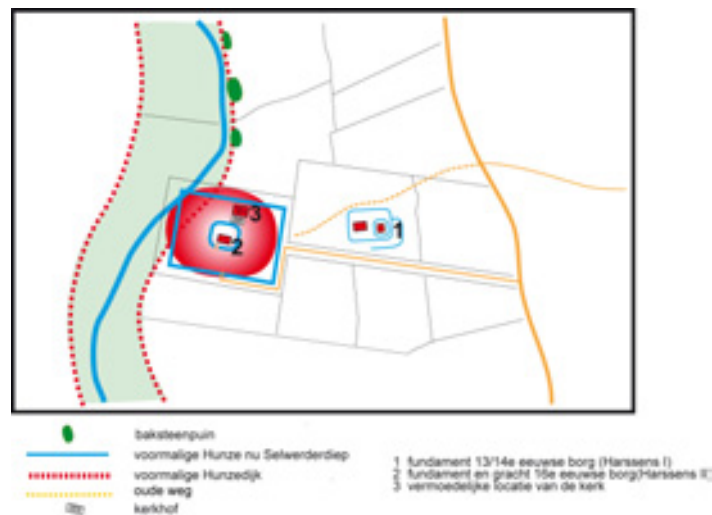

Afb. 8 Een weerstandsmeting van de fundamenten van de borg Harssens II. De voormalige gracht is niet gemeten en met een lichtblauwe kleur weergegeven. De rode kleuren wijzen op baksteenpuin. A: L-vormig huis, B: poortgebouw, C: verhard pad.

Opmerkelijk is dat bij de aanleg van het borgterrein van Harssens II een deel van het Selwerderdiepje werd gedempt. Het diepje werd vervolgens door een recht-

hoekig deel van de buitenste borggracht geleid. De scherpe bocht die het diepje maakt als het de borggracht verlaat maakt duidelijk dat dit waterloopje geen doorgaande scheepvaartverbinding is geweest.

In 2005 heeft de stichting Landschapsbeheer Groningen de borgplaats Harssens gerestaureerd. De opknopbeurt werd archeologisch begeleid door het adviesbureau RAAP. Ter voorbereiding werd een weerstandsmeting uitgevoerd waarmee de fundamenten van de 16e eeuwse borg (Harssens II) zichtbaar werden en de omvang van de binnengracht kon worden vastgesteld (afb. 8). Het boerderijtje werd afgebroken, de betonnen mestplaat verwijderd, de enkele bomen gesnoeid, de binnenste gracht hergraven en de buitenste uitgebaggerd. Er werd een parkeerplaatsje aangelegd en er verschenen een informatiepaneel. Afb 9 geeft een overzicht van de vele historische elementen die op het borgterrein te vinden zijn. Inmiddels is het boerderijtje in oude stijl herbouwd en ingericht als een appartement waarin men op huurbasis aangenaam kan vertoeven, inclusief een verblijf in de originele bedstee. Op deze wijze is er nog iets van een woonfunctie op de oude wierde bewaard gebleven.

Afb. 9 Overzicht van de archeologische elementen op Harssens.

Tabel 1 *Overzicht van archeologische vondsten te Harssens*

periode	type	omschrijving	hoeveelheid	locatie
600-500 v Chr	aardewerk scherven	Ruinen-Wommels 1	+++	westzijde wierde
500-300 v Chr	aardewerk scherven	Ruinen-Wommels 2	+	westzijde wierde
100 v Chr – 100	aardewerk scherven	terpenaardewerk	++	verspreid
400-600	aardewerk scherven	Angel-Saksisch ?	2 scherven	
900-1100	aardewerk scherf	Pingsdorf	1 scherf	buiten de wierde
900-1500	aardewerk scherven	kogelpot	+++	Verspreid, ook Harssens I
1400-1600	steengoed scherven	import Keulen	++	verspreid
1300-1800	dakpannen	fragmenten	+++	Verspreid, ook Harssens I
>1400	leistenen dakbedekking	fragmenten	+++	verspreid
>1400	plavuizen	fragmenten	weinig	verspreid
1500-1800	roodbakken aardewerk	grapes, schalen etc	+++	verspreid
1700-1800	glas	wijnfles, vensterglas		borgterrein
>1500	bakstenen	misbaksels, oa met hondepoot		
1700-1800	tinnen lepel		1x	westzijde wierde
1700-1800	zalfpotje		1x	
ongedateerd	2 spinsteentjes; 1 speelsteentje			

Tabel 2 *Resultaten onderzoek skeletdelen aangetroffen in 2005 te Harssens*

	<i>geborgen</i>	<i>geslacht, leeftijd</i>	<i>lengte</i>	<i>afwijkingen</i>
Persoon 1	Onderbenen	Volwassen man	1.77	
Persoon 2	Hoofd, schouders en bovenarmen	Man 30-40		Tandsteen hypoplasie
Persoon 3	Bekken en middenrif	Man begin 20		
Persoon 4	Bovenlichaam en bovenbenen	Volwassen man	1.69	
Persoon 5	onderbeen	Volwassen man (?)		
Persoon 6	Bovenarm, schouders en borst	Volwassen man		Slijtage bovenarm, botwoekering
Persoon 7	Bovenlichaam	Kind ca 13		
Persoon 8	Hoofd	Volwassen vrouw 20-30		Bloedarmoede (zwangerschap?) hypoplasie
Persoon 9	Bovenlichaam en bovenbeen	Man, niet jong	1.76 – 1.81	Slijtage heilig en lendewervelbeen
Persoon 10	Hoofd, schouder en bovenarm	Man 30-40	1.81	Veel tandsteen

Bomen op Harssens

door Harry Brouwer

Harssensbosch is de naam van een boerderijtje dat ooit is gebouwd op de plaats waar eens het schathuis van de borg Harssens stond. De associaties die de toevoeging Bosch oproepen, komen niet overeen met de werkelijke situatie: er is (bijna) geen boom te zien. Zijn er bronnen waaruit blijkt dat er ooit bomen op Harssens hebben gestaan die de omschrijving bos verdienen?

Op een toeristische kaart is Harssens niet te vinden. Ook een Tomtom weet geen raad met de plaatsnaam Harssens. Om deze voormalige buurtschap te kunnen lokaliseren is een topografische kaart nodig. Bij het raadplegen van een dergelijke kaart komt men zowel de namen Harssens als Harssensbosch tegen. Harssens ligt ten oosten van de Winsumerweg. Harssensbosch ligt ten westen van deze weg. Bij de toevoeging 'bosch' vermoedt de achteloze bezoeker iets van een bos, dus een grote hoeveelheid bomen aan te treffen. Maar niets is minder waar. Er staan zegge en schrijve slechts twee bomen op Harssensbosch, één voor het pas herbouwde keuterijtje en één in de buurt van de voormalige borggracht. Door deze twee bomen zie je het bos niet meer, om een spreekwoord te parafraseren. De vraag is of er ooit zoiets als een bos is geweest op Harssens. Of is het woord 'bosch' een verbastering van 'borg' en is het terrein van de voormalige rond 1742 afgebroken Harssensborg in de volksmond daarna verbasterd tot Harssensbos zoals een artikel op Wikipedia weet te melden?

Om bij het laatste te beginnen. Groningers hebben nooit gesproken over de Harssensborg maar hebben het Groningse *börg* gebruikt. Het ligt niet voor de hand aan te nemen dat *Harssensbörg* in de loop der tijd is geassimileerd tot *Harssensbosch*. De klanken kloppen niet. Naar mijn idee moet de toevoeging bos wel degelijk worden geïnterpreteerd als bos, in de zin zoals Van

Dale het omschrijft: *een met opgaande bomen beplante uitgestrektheid grond, hetzij in natuurstaat of aangelegd*. Met de uitgestrektheid van de grond komen we op Harssens niet ver. Wel zijn er bronnen waaruit blijkt dat er wel degelijk bomen op Harssensbosch hebben gestaan.

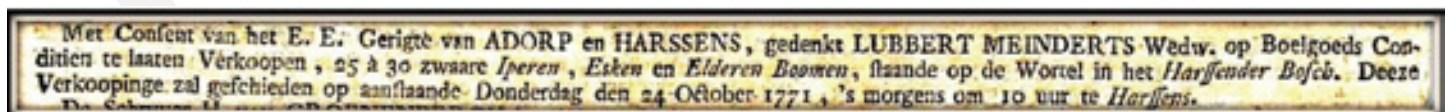
Warmolt Hillebrandes komt in 1598 in bezit van de borg te Harssens. In de wisselbrief die toen is opgemaakt (hij ruilt, wisselt zijn landerijen met de erfgenamen van Peter Entens) worden de bomen om de borg met name genoemd. Er is sprake van de borg 'mit sampt unse hoffte, **geboemten**, grafften, singelen.'

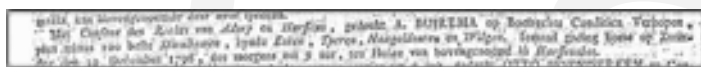
Afb. 3

Fragment van de borgenkaart van Beckering (1781) waarop Harssens is afgebeeld

In 1771 plaatst de weduwe van Lubbert Meinderts, de toenmalige eigenaar van de boerderij Harssensbosch, een advertentie in de Groninger Courant (afb. 1). Zij biedt 25 à 30 zware 'ieperen, esken en elderen boomen' te koop aan. De bomen staan nog op de wortel en wel in het 'Harssender Bosch'. Opvallend is dat Bosch hier los wordt geschreven.

Afb. 1

Afb. 2

Vijfentwintig jaar later worden er weer bomen op Harssensbosch te koop aangeboden (afb. 2). Deze keer is de verkoper A. Buirema. Hij is beklemd meier (huurder) van de boerderij en woont in 1796 op de boerderij. In de door hem geplaatste advertentie biedt hij plusminus 100 beste stambomen aan, 'zijnde esken, iperen, haageldooren en wilgen'. Door deze verkoop wordt de heer A. Buirema voor het gerecht gedaagd. De toenmalige eigenaren van Harssenbosch, de weduwe Van Oldeneel, geboren Van Ewsum, baron B.G.J. van Asbeck en B.J. van Grotenhuis zijn van mening dat de beklemd meier 'in geen deele geregtigt' is tot verkoop en het kappen van de bomen over te gaan en eisen een kapverbod. De zaak wordt vervolgens onderling geregeld en de aanklagers trekken hun eis in. Buirema kan toch zijn bomen verkopen.

Andere bronnen waarin de aanwezigheid van bomen op Harssenbosch is te bewijzen zijn kaarten. Op de bekende borgenkaart van Beckeringh van 1781 (afb. 3) is duidelijk te zien dat de lange oprijlaan die loopt van de Winsumerweg naar het borgterrein aan beide kanten is omgeven door bomen. Ook de beide borgterreinen zijn door bomen omringd. Dat moet een prachtig gezicht zijn geweest in het niet erg boomrijke landschap ten noorden van Groningen.

De vraag is of het aantal van bijna 30 bomen die in 1771 te koop worden aangeboden (er hebben natuurlijk meer gestaan) en de ruim 100 die in 1796 hetzelfde lot ondergaan, kunnen worden voorzien van het etiket bos.

In Groningen was dit inderdaad het geval. Anders dan bijvoorbeeld de uitgestrekte Veluwe bossen, werd een kleine hoeveelheid bomen in onze contreien al gauw omschreven als zijnde een bos. Tijdens een lezing in Sauwerd vertelde een aanwezige uit Middelstum dat daar de bomen op de singels van de voormalige borg Ewsum bos werden genoemd. 'Wie gaan even naar 't bosch', werd er gemeld als er op zondagmiddag een wandeling naar Ewsum werd gemaakt. Ook in Uithuizen had men het over 'bos' als men de bomen op de

singels van Menkema bedoelde. In een advertentie van 1845 (afb. 4) waarin Bette Alma de boerderij Alma, de voormalige Almaborg aan de Woldijk te Bedum te koop aanbiedt, is zelfs sprake van een 'groot bosch'. Recent verscheen in het tijdschrift Stad & Lande een artikel van Egge Knol over het 'bosch' van Watum. Watum is een buurtschap bij Holwierde. Op de singel aan de noordzijde van de boerderij Hoog-Watum staat een rij bomen die als baken diende voor de scheepvaart op de Eems. Ook deze rij bomen werd aangeduid met het woord bos. Een wat weidse benaming voor de dertien hoge witbladpopulieren die er nu nog staan.

Afb. 4

Als de dertien bomen op Watum verdienen 'bos' te worden genoemd dan mogen de ruim 100 bomen die ooit op Harssens stonden ook aanspraak maken op deze vermelding. Ook al zien we door de (twee) bomen op Harssens het bos niet meer, met Harssensbosch hebben onze voorvaders echt een bos, een verzameling bomen bedoeld.

Harry Brouwer is lid van het Kapittel van de Heerlijkheid Harssens

Scherf van een kogelpot

Spinsteentje van Ruinen-Wommels aardewerk

Afdrukken van een hondenpoot in misbaksel

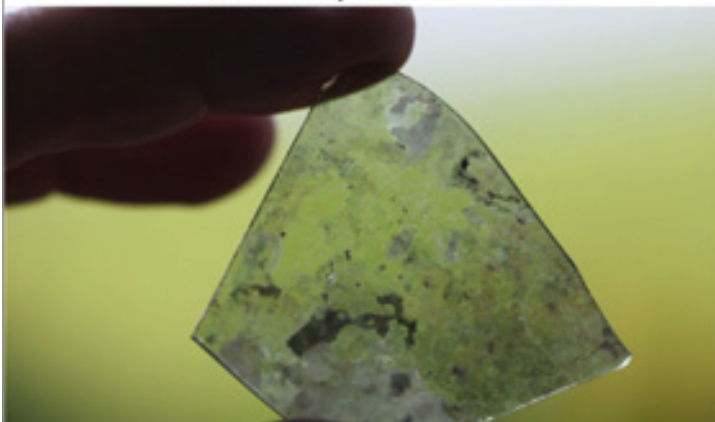
Scherf van een kan Pingsdorff-aardewerk

Ziel van een wijnfles

Leistenen dakpan

Vensterglas

Tinnen lepel

De Stichting Heerlijkheid Harssens

door Harry Brouwer

'Wij spelen met geschiedenis en met deftigheid.'

Regelmatig verschijnen er in de regionale pers berichten over de activiteiten van de 'Stichting Heerlijkheid Harssens'. De vraag doet zich voor wat deze stichting inhoudt en hoe deze is ontstaan. Het is allemaal begonnen met twee financiële transacties waarbij de voormalige schooltandarts dhr. J.J. Stienstra in het bezit komt van het borgterrein te Harssens en vervolgens van een deel van de daarop rustende heerlijke rechten. De Stichting beheert het door Stienstra verworven bezit en heeft zich tot taak gesteld Harssens in de meest brede zin te promoten.

Twee keer naar de notaris

In de door notaris Jonker in Ezinge opgemaakte koopakte van 5 juni 1962 staat precies vermeld wat er op die datum wordt verkocht. De verkoop betreft *'de eigendom in bekleemrechtelijke zin van een behuizing met schuur, verdere getimmerten, erf en tuin'* staande en gelegen aan de Provinciale weg nr. 4 te Adorp. De verkoper is Jan Ritzema die destijds op Harssensbosch veehouder was. De koper is Jacob Jan Stienstra.

In de akte zijn bedingen opgenomen om te voorkomen dat het voormalige borgterrein zou worden geëgaliseerd. Dat was in die tijd in het kader van ruilverkaveling en perceelvergroting een min of meer gangbare praktijk. De bestaande sloten (slotgrachten) mochten niet worden gedempt of verlegd. Opmerkelijk is het beding dat er boven de vermoedelijke plaats van *'de oude zich in de grond bevindende fundamenten van een vroeger riddersgoed'* niet mag worden gebouwd. Het gegeven dat op het gekochte perceel ooit de borg Harssens heeft gestaan, was voor de koper het leidende motief. Het was de bedoeling dat de leden van de studentenvereniging *'De Maatschappij ter bevordering van de belangstelling voor Antiquiteiten'* op Harssens opgravingen zouden gaan verrichten. Deze plannen zijn niet ten uitvoer gebracht.

Als Stienstra in 1964 van de archivaris van het rijksarchief, de heer A. Pathuis, hoort dat de rechten van Harssens die deel uitmaken van de erfenis van mr. Ekke Fransema nog onverdeeld eigendom zijn van zijn beide zonen, begint hij een speurtocht naar de erven Fransema. Eén van de zonen blijkt te zijn overleden en de ander is geëmigreerd naar de Verenigde Staten. Alle pogingen deze Fransema op te sporen mislukken. Door stom toeval, een op de grond gevallen telefoongids die openligt bij Roden met ene Fransema onder de vermel

dingen, levert de langgezochte persoon op. Een direct gepleegd telefoontje geeft opheldering. De Fransema die in Roden vermeld staat, is de gezochte zoon. De onderhandelingen over de verkoop van de rechten van Harssens slagen en Stienstra wordt voor vijftig gulden en een doos sigaren eigenaar van deze rechten. Helaas slechts van de helft want de andere helft is nog in bezit van de erven van de overleden broer.

Heerlijke rechten

Het bijzonder feit doet zich nu voor dat er net als in het verleden een borgterrein met de daarbij behorende rechten weer in één hand zijn. Zou Stienstra in de 18e eeuw hebben geleefd dan had hij zich Heer van Harssens kunnen noemen. Heer was de titel van de borgeigenaar die tot aan de Franse revolutie het voor het zeggen had in zijn jurisdictie (heerlijkheid). Zaken waarvoor we tegenwoordig naar de rechter stappen, naar de politie of naar de notaris werden destijds door de heer van het dorp behartigd. De Heer had ook nog het zgn. collatierecht dat hem het recht gaf de dominee te benoemen. Hij benoemde ook nog de koster, de organist en de schoolmeester en beschikte verder meestal over het jacht- en visrecht. Al deze rechten (er waren nog veel meer) zijn na de Franse revolutie vervallen verklaard. Hoewel bijv. het collatierecht weer hersteld is na de Franse tijd zijn deze bij de grondwetswijziging van 1922 definitief afgeschaft. Heerlijkheden bestaan niet meer. Wat we nu een gemeente noemen lijkt nog het meest op deze voormalige rechtsgebieden.

Landdag 2013 in de kerk van Franssum

Herleefd verleden

In juridische zin hebben de door Stienstra verworven rechten geen betekenis meer. Gevoel voor traditie en historie hebben hem ertoe gebracht aan deze in het verleden zo belangrijke rechten waarde te hechten. Met het doel belangstelling te wekken voor oude zakelijke rechten en voor de geschiedenis van de borg Harssens richtte hij in 2000 de Stichting Heerlijkheid Harssens op. Deze stichting heeft zich ten doel gesteld de door Stienstra verworven bezittingen in stand te houden en te beheren. Verder wordt er door de stichting onderzoek gedaan naar en bekendheid gegeven aan de geschiedenis van de Heerlijkheid Harssens. Speciaal wordt in de stichtingsakte nog genoemd het bevorderen van de bekendheid van het wapen van de Heerlijkheid, de lazuren draak.

Het bestuur van de Stichting wordt gevormd door het zgn. Kapittel. Dit 'Kapittel van het huis van de Heren van Harssens' vergadert sinds 2003 een aantal keren per jaar. Zij organiseren om de twee jaar een feest: een Landdag. Recent is de zesde landdag gehouden, dit ter gelegenheid van de 90ste verjaardag van de heer Stienstra.

de geschiedenis van Harssens en de bewoners van de borg die daar heeft gestaan.

Belangrijk is een uitspraak van de heer Stienstra waarin hij kort en krachtig aangeeft wat zijn bedoeling is met Harssens, de borgklip en de heerlijke rechten. 'Wij spelen met geschiedenis en met deftigheid.'

Harry Brouwer is lid van het Kapittel van de Heerlijkheid Harssens

De herkomst van de lazuren draak

door Redmer Alma

Het wapen van Harssens wordt gevormd door een blauwe draak op zilver. In traditionele heraldische blazoeringen wordt de kleur blauw aangeduid met azuur of lazuur. Voor het eerst vinden we dit wapen voor Harssens beschreven in het adelsdiploma van Warmolt Hillebrandes van Harssens uit 1604, toen hem door keizer Rudolf II een gevierendeeld wapen verleend werd, waarvan het tweede en derde kwartier zijn geslachtswapen vertonen en het eerste en vierde kwartier de lazuren draak. Warmolt had de borg in 1598 verworven, zonder de daarbij behorende heerlijke rechten, en de draak stond daarom voor de eigendom van het huis, niet van de heerlijkheid. Het is daarmee het oudst bekende wapen van een Ommelander borg.

Wapens van borgen en heerlijkheden, zoals die vooral in de 17de eeuw in zwang raakten, waren in veel gevallen ontleend aan het wapen van eerdere eigenaars of naamgevers van de betreffende borgen. In het geval van Harssens zou men de oorsprong dan ook moeten zoeken bij de familie To Harsens die de borg tot het einde van de 15de eeuw bewoonde. De 14de-eeuwse personen met die naam voeren op hun zegel een an-

dere, niet-heraldische voorstelling en alleen van de laatste To Harsens is een zegel met wapen bekend. Asinga to Harsens zegelt in 1446 met een wapen met een dubbele adelaar, met als schildhouder een draak. Het is niet ongebruikelijk dat dergelijke 15de-eeuwse schildhouders later in het wapen zelf worden opgenomen. Zo vertoont het wapen Tjarda van Starckenborgh vanaf de 16de eeuw een adelaar houdende een schild met een leeuw, terwijl op oudere zegels de adelaar als schildhouder optreedt. Op de grafzerk van Bauwe Jarges uit 1654 in de kerk van Baflo vinden we als wapen van haar overgrootmoeder een draak die een schildje met een dubbele adelaar vasthoudt. Dit wapen heeft betrekking op Luke, vrouw van Fecke Ompteda op 't Zandt. Het lijkt erop dat deze afbeelding inderdaad ontleend is aan het wapen To Harsens, zoals we dat op het zegel van 1446 aantreffen. Naar dezelfde voormoeder verwijst ook een kwartier op een rouwbord van Willem van In- en Kniphuisen uit 1768, maar daar wordt het verbeeld als een gouden adelaar op blauw met een gouden borstschild, beladen met een zwarte leeuw. Dit rouwbord is echter weinig betrouwbaar, al was het maar omdat men hier de kwartieren van de burgerfamilie Van Hulten verdoezeld heeft. Daarnaast is het zeer onwaarschijnlijk dat voormoeder Luke inderdaad uit de familie To Harsens stamde; veeleer was zij afkomstig uit de omgeving van Uithuizen. Dat haar op beide rouwborden de naam 'Harsens' toegeschreven wordt, lijkt eerder een later bedachte verklaring te zijn voor de belangen die de families Entens en Ompteda in die plaats hadden.

Al met al kunnen we met de nodige slagen om de arm concluderen dat Warmolt als heraldische representatie voor zijn nieuw verworven adellijke huis wel degelijk uit een oudere traditie geput heeft, maar uit niet meer te achterhalen overwegingen gekozen heeft voor een vereenvoudigde vorm. Dus zonder het schildje met de dubbele adelaar. Als wapen van de borg en heerlijkheid is de draak, buiten het familiewapen Hillebrandes van Harssens, niet in bronnen aangetroffen, maar dat is dan ook met slechts weinig borg- en heerlijkheidswapens het geval. Na 400 jaar kwamen enkele decennia geleden de eigendom van de borgstee en de heerlijke rechten weer in één hand, namelijk die van Jaap Stienstra. Door hem is het wapen met de lazuren draak weer in ere hersteld en wordt het met trots als wapen en vlag van de heerlijkheid Harssens gevoerd. Eens per jaar wappert de vlag met de draak op het gemeentehuis van Winsum.

Redmer Alma is beleidsmedewerker van het Drents Archief

Raadsel rond de kerk

door Harry Brouwer

Als we 19e- eeuwse bronnen mogen geloven is de kerk van Harssens twee keer afgebroken. En nog vreemder is het dat acht jaar daarna een reislustige dominee meldt dat de 'afgebroken' kerk weliswaar vervallen is, maar dat het nog steeds mogelijk is deze binnen te gaan. Kortom, een vreemde zaak.

In de beschrijving van de geschiedenis van Harssens gaat de meeste aandacht uit naar het steenhuis en de borg die daar hebben gestaan. De beide nog duidelijk in het land zichtbare borgterreinen hebben vaak de aandacht van bezoekers getrokken. Geen wonder. Ze vormen een unieke archeologische bezienswaardigheid en zijn het bezoeken meer dan waard. Aan de kerk van Harssens die vlak bij de borg heeft gestaan, wordt in de bronnen minder aandacht besteed. Toch heeft ook dit gebouw in de archieven sporen achtergelaten. Twee bezoekers uit de 19e eeuw waren zo enthousiast dat ze hun verhaal op schrift zetten en deze zoals dat toen heette, 'in druk het licht lieten zien'.

De kerk (en de borg Harssens II) afgebeeld op de Coenderskaart van 1677

Vervallen

De kerk van Harssens moet lange tijd een bouwval zijn geweest. Al in 1702 klagen de pastoor en de inwoners van het karspel bij Gedeputeerde Staten van Stad en Lande over de treurige staat waarin hun kerk zich bevindt. Ze melden dat er lange tijd verzuimd is het nodige onderhoud te plegen, met als gevolg dat de kerk 'an het vervall raecte.' Als schuldige wordt de collator, jonker Pieter Hillebrands aangewezen. Volgens de klagers wil hij zich helemaal niet meer met het onderhoud bemoeien. De Gedeputeerden zijn van oordeel dat de jonker op diens kosten de kerk weer in behoorlijke staat moet brengen en deze moet onderhouden

zodat er weer 'bequamelijck' kan worden gepreekt. Mocht de jonker zich van dit oordeel niets aantrekken, dan zullen ze niet aarzelen hem te dwingen afstand te doen van zijn collatierechten. Kennelijk heeft jonker Hillebrandes gedaan wat van hem werd verwacht, want de kerk staat er nog zeker tot het eind van de 18e eeuw. Tenminste als we de bronnen mogen geloven.

Afgesleten in 1785

Meester J.G. Rijkens uit Wehe bezoekt in 1840 Harssens en beschrijft in de (door hem geredigeerde en vaak ook volgeschreven) Leenster Almanak de indrukken die hij opdeed toen hij op de singels van de voormalige borg te Harssens stond. Zijn almanak draagt overigens de fraaie ondertitel: 'Almanak ter bevordering van kennis en goeden smaak.' In zijn reisverslag vertelt Rijkens over de geschiedenis van de borg en over de mensen die daar hebben gewoond. Helaas geeft hij geen bronnen weer, dus waar de goede meester zijn gegevens vandaan heeft gehaald, is niet meer te achterhalen. Bijzonder is zijn opmerking over één van de borgbewoners, ene Hillebrandes, die als historicus een bijdrage zou hebben geleverd aan de beschrijving van de geschiedenis van Bedum. Verder zou deze geleerde borgheer over de deelname aan de kruistochten vanuit de noordelijke gebieden hebben geschreven. Tot op heden heb ik niet kunnen achterhalen welke Hillebrandes dit geweest moet zijn. Publicaties van de hand van een lid van de familie Hillebrandes van Harssens zijn ook na intensief speuren in de digitale catalogi niet gevonden.

Meester Rijkens schrijft niet alleen over de borg maar besteedt ook vrij gedetailleerd aandacht aan de kerk van Harssens. De locatie geeft hij duidelijk aan. De kerk maakte 'wezenlijk één geheel uit met het slot, want over een stenen gedekte dam bereikte men de kerk.' Volgens Rijkens is deze kerk al lange tijd een bouwval. Vandaar dat de kerkvoogdij in 1785 besluit de kerk op afbraak te verkopen. Rijkens weet zelfs te melden wie de slopers waren: ene Jan Pieters Timmer van Noordwolde en Pieter Jonkman van Bedum, beide aannemer van beroep. Als bijzonderheid meldt Rijkens nog dat er tijdens de afbraak onder de vrouwenbanken een bijzondere grafzerk tevoorschijn kwam. Deze steen is destijds naar Bedum gebracht. Rijkens heeft geprobeerd deze zerk op te sporen maar hij meldt dat zijn nasporingen 'tot op heden vruchteloos.' zijn. Zoals zoveel grafstenen zal deze ook wel zijn beland ter versteviging van het tuinpad van mijn vader! Duidelijke taal van meester Rijkens: de kerk is verkocht in 1785 en werd daarna afgebroken. In

1786 was de klus geklaard. Hoewel niet bekend is waarop Rijkens zijn gegevens heeft gebaseerd, zou een mogelijke bron diens collega uit Adorp kunnen zijn. Deze meester Jan Pieters Brill is de auteur van de bekende schoolmeesterrapporten van 1828. Hierin noemt meester Brill 1785 als het jaar waarin de kerk is afgebroken.

Nog een afbraak in 1800

De afgebroken kerk van Harssens verschijnt vijftien jaar later nog eens in het nieuws, namelijk in de Groninger Courant van 31 januari 1800. In een advertentie, geplaatst door wedman P.M. Boss, die optreedt namens de kerkvoogdij wordt aangekondigd dat in het Regthuis (het huidige 't Witte Hoes) de afbraak van kerk en toren van Harssens zal worden aanbesteed. In dezelfde advertentie wordt ook het kerkhof te koop aangeboden.

De Wedman P. M. BOSS in qnté, gedenkt op Zaterdag den 8 Febrvary 1800, des avonds om 6 uur, in het Regthuis tot Adorp, publyk aan de minst zannemende te doen Uitbesteden: Het afbreken van de KERK en TOREN &c. tot Harssens, alsmede gedenkt dezelve op Strykgelds Conditiën te doen Verkoopen: Het KERKHOF van evengemelde Kerk &c., waar van de Conditiën op tyd en plaats zullen worden gelezen.

Dat de zaken voortvarend worden aangepakt blijkt uit een volgende advertentie, drie maanden later. De slopers hebben hun werk kennelijk gedaan want nu wordt in deze krant op 3 maart geschreven over de *gesloopte kerk* van Harssens. Bij uitmijning zal wat van de sloop over is, worden verkocht. Aangeboden worden zark, steen en hout. Ook is er voor de liefhebbers een lading dakpannen te koop. Met nadruk wordt vermeld dat deze materialen afkomstig zijn van de *afgebroken kerk*.

Op Morgen Woensdag agtermiddag om 1 uur, zal by de gesloopte Kerk te Harssens, by Uitmijning worden Verkogt: Een groote party ZARK, STEEN, HOUT en PANNEN &c. &c., zoo als van gemelde Kerk is afgebroken.

De advertenties zijn eenduidig en we moeten bij de verhalen van de meesters Rijkens en Brill dus kennelijk vraagtekens zetten. Het is niet aannemelijk dat de kerk weer is opgebouwd, daarvoor was de kerkelijke gemeente te klein. Blijft als mogelijkheid dat de kerk slechts van binnen ontmanteld en leeggehaald is en dat het gebouw op zich is blijven staan. Of zijn er in het kleine Harssens ooit twee kerken geweest? Het blijft giswerk. In de archieven van de kerkvoogdij zijn helaas geen financiële stukken aanwezig waaruit de opbrengst van de sloop blijkt. De verkoop van het zogenaamde kerkhof is wel gedocumenteerd. In de rechterlijke archieven van Adorp en Harssens is de koopakte te vinden. Op 24 november 1800 koopt Wilhelmus Warren, een herbergier in Groningen, een lapje grond dat genoemd wordt *'het voormalige kerkhof'*. Hij is al eigenaar van de boerderij Harssensbosch. In dit stuk

wordt ook de lokatie (de zwetten) beschreven zodat er een geschreven bron is voor de plaats waar eens de kerk stond. Deze lag ten noord-oosten van de oude borggracht. In deze akte worden trouwens geen opstallen beschreven. De kerk is in november 1800 echt van de aardbodem verdwenen.

Bezoek aan een afgebroken kerk?

Nadat de kerk kennelijk twee keer is afgebroken doet het bijzondere feit zich voor dat acht jaar na dato er weer een enthousiaste bezoeker onder de indruk raakt van het oude Harssens en naar zijn zeggen daar de kerk bezoekt. De eerwaarde Hebelius Potter, die gezien de vele reisboeken die hij schreef reislustig mag worden genoemd, maakte in het jaar 1808 een reis door de noordelijke en oostelijke departementen

van ons land en bezocht aansluitend het hertogdom Oldenburg. Zijn ervaringen schrijft hij op in een tweedelig werk dat in die tijd zo gewild was dat er zelfs een Duitse vertaling van verscheen. De dominee doet uitvoerig verslag van zijn reis, die begint in Amsterdam. Via een lange boottocht over de Zuiderzee, reist hij per trekschuit via Friesland en Groningen verder naar o.a. Embden om vervolgens terug te keren naar Groningen. Op deze terugreis komt hij, nadat hij heeft gerust in Bellingeweer, te voet in Adorp en Harssens aan. Over deze dorpen is hij vrij kort.

Ze hebben volgens hem niets bijzonders. Hij vermeldt slechts dat ze omringd zijn door vette grazige klei. Maar daarna wordt het verslag van de dominee spannend. Hij bezoekt de kerk van Harssens! Het wordt tijd om de dominee zelf aan het woord te laten.

'Het laatste, Haarsens, had eertijd eene eigene kapel, thans nog wel in wezen, doch geheel vervallen en tot den dienst onbruikbaar. Ik trad dezelve binnen, doch vond niets dan stukken van banken, van eenen predikstoel en van gedeeltelijk reeds tot vergane en verbrijzelde wapenborden door elkander, - een treffend afbeeldsel van de ijdelheid van menschelijke grootheid zoo wel, als van het vergankelijke van alle ondermaansche zaken'.

Het verslag laat, evenals het verhaal van Rijkens en de

advertenties in de krant aan duidelijkheid niets te wensen over. De kerk is weliswaar geheel vervallen maar men kan er kennelijk nog wel naar binnen. De beschrijving van de kapotte banken, resten van een preekstoel en stukken van wapenborden geven een treurig beeld. De wapenborden moeten van de voormalige borgbewoners, leden van de families Hillebrandes van Harssens en Van Ewsum zijn geweest. De laatste bewoner van de borg, Remmelt van Ewsum, is nog in 1716 in het koor van de kerk bijgezet. Zou de hiervoor genoemde bijzondere grafzerk zijn graf hebben gedekt? De wapens van deze Van Ewsum hebben volgens gegevens in het archief van de familie Lewe in de kerk van Harssens gehangen. Dominee Potter heeft de restanten hiervan nog gezien. Trouwens, deze triviale gegevens die voor ons uiteraard zeer interessant zijn, zijn in de Duitse editie niet opgenomen. De uitgever vond de dominee wel heel erg breedsprakig.

De jaartallen 1785 en 1800 verschijnen met regelmaat in publicaties over de geschiedenis van Harssens. Ik heb de indruk dat het verslag van meester Rijkens het meest is overgeschreven. In het Nieuwsblad van het Noorden van 13 april 1929 verschijnt onder de kop 'Ter Verpoozing' een groot artikel over Harssens, waarbij de auteur heel duidelijk van de gegevens van Rijkens gebruik heeft gemaakt. Dit artikel is vervolgens opnieuw in 2002 in een publicatie van de Historische Kring Ubbega verschenen, 'Van Harssensbosch naar Groot-Wetsinge'. Het jaar 1808 wordt in dit artikel voor het eerst genoemd. Hoe het nu precies is gegaan met de afbraak, wie het weet mag het zeggen. Er resteren alleen maar vraagtekens. Meester Rijkens en dominee Potter zullen toch geen sprookjes hebben verteld? De Groninger Courant is toch een betrouwbare bron?

Harry Brouwer is lid van het Kapittel van de Heerlijkheid Harssens

Harssens en Adorp

door Ben Kwerreveld

In de Middeleeuwen hebben de katholieke parochies van Adorp en Harssens naast elkaar bestaan. Nog in 1559 is er sprake van twee afzonderlijke parochies, ressorterend onder de proosdij (district) Baflo binnen het aartsdiaconaat Frisia van het bisdom Munster.

In 1646 werden de hervormde gemeenten van Adorp en Harssens samengevoegd. Tijdens de Reformatie (door ondertekening van het Traktaat van Reductie in 1594 werd de reformatie van bovenaf opgelegd) kende Harssens al geen eigen predikant meer. De collatoren (belangrijke personen die een predikant mogen benoemen) van Adorp gingen akkoord met een combinatie van "haer pastorije" met die van Harssens. Om de derde zondag zou daar dan nog gepreekt moeten worden. Tot 1888 bleef het collatierecht in particuliere handen. De unieke collatie van Harssens was in de 16de eeuw in bezit van het geslacht Entens, als bewoners van de borg.

In 1587 ontstond een geschil over het collatierecht van de pastorie van Harssens. De zussen Peye en Ode, dochters van wijlen Peter Entens, claimden het collatierecht voor een nieuwe predikant. De abt en prelaat

van het klooster te Selwert, Henricus Lonsen (Hendrik Lontzenius) bestreed dit recht, maar kreeg ongelijk. Het recht om predikanten te benoemen en te ontslaan bleef bij de bewoners van de borg.

In 1598 kwamen borg en daarop vallende rechten in bezit van Warmolt Hillebrandes en Catrijna Frijtema. In 1604 werd Warmolt Hillebrandes door keizer Rudolph II te Praag in de adelstand verheven. Een fraai adelsdiploma met zegel van de keizer is in het Rijksarchief Groningen aanwezig.

In de kerk hangt een bord met de volgende tekst: "Het wapen van de Heerlijkheid Harssens die met Adorp een regtstoel uitmaakt, vanouds omgaande in acht beurten. Eveneens verenigd in het kerkelijke, berust de collatie bij opgemelde Heerlijkheid."

In 1252 werden rechtstoelen ingesteld. In een kerspel waren soms meerdere klauwen of kluften. Elke klauw bestond uit een aantal edele heerden, die de redgers leverden. Een edele heerd moest aan een aantal grazen voldoen (1 gras = ± ½ ha-oppervlakte, voldoende om een koe te voeden). Binnen een klauw werd per omme-gang recht gesproken. In Adorp was dit in 8 beurten.

De oudste opsomming van beurten in de rechtstoel Adorp en Harssens in het Klauwboek van Johan Tiasens luidt:

1598 Ailco Onsta

1599 Ailco Onsta

1600 Entens

1601 Westerwolde

1602 Ewsum

1603 Tamminga

1604 Entens

1605 Westerwolde en also weder omme.

Armenbus

De armenbus van de diaconie van Adorp-Harssens (afb. 1) bevindt zich in het archief van de gemeente Winsum. In 1807 werd de armenzorg nog geheel vanuit de kerken georganiseerd. Wellicht omdat later gemeenten armentaken overnamen, is zo de bus bij de burgerlijke gemeente gekomen. Het is de klassieke koperen collecte bus. Het is de jaartal 1807 slaat vermoedelijk op het jaar waarin de bus gemaakt werd. De oorspronkelijke plaats is de kerk van Adorp.

afb. 1 armenbus van Adorp-Harssens

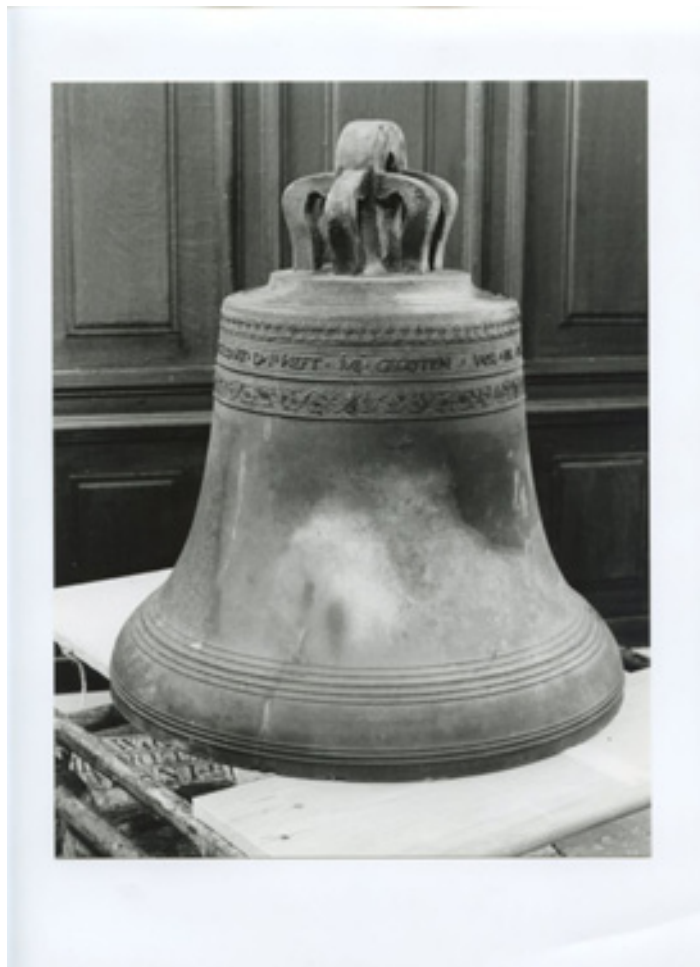
De luidklok Harssens/Adorp

De 135 kilogram zware klok werd in 1618 gegoten. Het opschrift van de klok luidt: "Henric Wegewart D.J. heft mi gegoten voor de van Harssens in Deventer anno 1618" (afb. 2).

Na de sloop van de kerk te Harssens rond 1785 kreeg de klok een plaats in de dakruiter van de kerk van Adorp. De klok geeft vanaf 1800 in de kerk van Adorp het ritme van werken, feesten en sterven aan, na bijna 200 jaar in de kerk te Harssens te hebben gehangen.

In de Tweede Wereldoorlog is de klok naar Dedemsvaart vervoerd om op een later tijdstip tot kanon omgesmolten te worden. Dit is gelukkig niet gebeurd en de klok kwam in 1949 naar Adorp terug. Omdat er een scheur in de klok zat, is de klok jaren lang niet gebruikt.

In 1999 is de scheur in de klok gerestaureerd. De herstelde klok heeft het nieuwe millennium ingeluid. Ze luidt dagelijks om 8.00, 12.00 en om 18.00 uur.

afb. 2 luidklok van Harssens/Adorp (foto Jan Hovinga)

Luisteren naar de luidklok van Harssens

Als je met een App van je smartphone de onderstaande QR-code scanned, zul je binnen enkele seconden de klok van Harssens zien en horen beieren! Heb je geen smartphone dan is het filmje te vinden op www.youtube.com/watch?v=48c_Imk6g04.

Harssensbosch en Het Groninger Landschap

door Douwe van der Zee en Arjan Hendriks

Sinds de oprichting in 1936 heeft Het Groninger Landschap zich ingezet voor het behoud van het Groninger erfgoed. Ten gevolge van de aanwijzing van de Ecologische Hoofd Structuur is het natuurbeheer sinds de jaren negentig van de vorige eeuw het belangrijkste aandachtspunt geweest. De laatste jaren is de Stichting weer een actievare rol gaan spelen op het gebied van de monumentenzorg. Het Groninger Landschap is op het ogenblik een door de Rijksdienst voor het Culturele Erfgoed aangewezen organisatie die zich inzet voor het behoud van monumentenzorg

Eén van de doelstellingen van Het Groninger Landschap is zich te versterken op het gebied van het culturele erfgoed waarbij het accent ligt op het behoud van monumenten in landelijk gebied. De nadruk ligt op monumenten met een duidelijk landschappelijke relatie. Voorbeelden van deze categorieën zijn: molens, agrarische gebouwen, borgen, verdedigingswerken, weg- en waterwerken en losse objecten. Bij de aanpak van de instandhouding van het erfgoed wordt het object geplaatst in de context van de ruimtelijke ordening. Met andere woorden, wij kiezen voor een gebiedsgerichte aanpak in plaats van een objectgerichte aanpak.

Als we het over erfgoed hebben, dan hebben we te maken met zowel gebouwd-, groen- en archeologisch erfgoed.

Het Groninger Landschap heeft in het Reitdiepgebied gronden waar veel wierden voorkomen. Tevens ligt in dit gebied het voormalige borgterrein Harssensbosch.

Het borgterrein Harssensbosch (foto: A. Hendriks)

Het betreft hier een terrein met een hoge archeologische waarde. De borg is eind 19e eeuw verdwenen. De binnen- en buitengracht van de borg zijn weer zichtbaar gemaakt. Op de plaats van het schathuis stond tot 2005 nog een boerderijtje waar koeien werden gehouden. Deze behuizing is wegens bouwvalligheid gesloopt en op dezelfde plaats is een nieuw boerderijtje met de oude bouwmaterialen, die nog voor handen waren, opgebouwd. Zo zijn de bedsteden en zoveel mogelijk oude balken weer hergebruikt.

Interieur van het voorhuis (bron: www.belvilla.nl)

Het voorhuis is een vakantiewoning en het schuurgedeelte wordt gebruikt als onderkomen voor vrijwilligers van Het Groninger Landschap. Hier organiseert Het Groninger Landschap kleinschalige activiteiten. In deze schuurruimte is nu een permanente expositie ondergebracht over de geschiedenis van Harssensbosch.

Het voorhuis wordt, zoals hiervoor al vermeld, als gastenverblijf verhuurd (informatie via www.belvilla.nl). Het voorhuis is comfortabel ingericht, in de sfeer van rond 1900. De nacht wordt doorgebracht in ouderwetse bedsteden. Het is de ideale manier om te genieten van de rust, ruimte en het magische landschap.

Douwe van der Zee is bouwkundig medewerker, Arjan Hendriks is beheerder rayon Noord bij Het Groninger Landschap

Oud Nieuws, een vaste rubriek

We starten m.i.v. dit nummer met een vaste rubriek: Oud Nieuws. In deze rubriek wordt "nieuws" uit vervlogen tijden zichtbaar gemaakt vanuit de archieven van o.a. de Koninklijke Bibliotheek. Gebeurtenissen in onze dorpen, wederwaardigheden van de

inwoners, bijzondere situaties en rechtzaken - het is allemaal vastgelegd voor de lezer.

De inhoud van de rubriek zal zoveel mogelijk worden geënt op de (inhoud van de) artikelen van het betreffende nummer van Diepgang. Dat betekent dat deze keer het nieuws vooral verband houdt met: Harssens!

Oud Nieuws

Groninger Courant d.d. 24-01-1826

MR. F.I.J. CREMERS zal, in de maand Februarij, voor 5 jaren, publiek Verhuren: de PLAATS, het HARSENSBOSCH genaamd, met ongeveer 31 bunders LANDERIJEN, om gemelde Plaats liggende, en zulks in percelen of in zijn geheel.

Groninger Courant d.d. 29-5-1840

Bij arrest, gewezen door het Provinciaal Gerechtshof alhier, den 25 dezer, is de beschuldigde Albert Jans Torringa, oud 25 jaren, van beroep koopman in vellen, geboren te Leegkerk, en wonende te Hoogkerk, ter zake van drie diefstallen van vee uit de weide, - de eerste van 5 melkschapen, toebehoorende aan *Louwe Broers van Dijken*, arbeider te HARSENSBOSCH, gemeente Adorp, aldaar gepleegd in den nacht van den 29 op den 30 November 1839, (...) veroordeeld tot tepronkstelling op een schavot, gedurende een half uur, tot achtjarige rasp- of tuchthuisstraf, en, ten behoeve van den Staat in de kosten van het lijfstraffelijk regtseding.

Groninger Courant d.d. 25-2-1842

Mr. J.W. QUINTUS, notaris te *Groningen*, zal ten verzoeken van Mr. F.I.J. CREMERS, ten Huize van den Logementhouder MIDDELKOSTER, voor de Ebbingepoort, verhuren, voor dit Saizoen, om te Weiden, te Toppen en na te Weiden, op Vrijdag, den 4 Maart 1842, des avonds te 7 uren: 31 B kostelijk GROENLAND, benevens HUIS, SCHUUR en TUIN, zijnde het HARSENSBOSCH, onder Adorp.

Leeuwarder Courant d.d. 26-05-1882

Regtzaken.

Daarna werd het arrest uitgesproken tegen D.G.B., 20 jaren, landbouwer, wonende te Harssens, gem. Adorp, strekkende tot bevestiging van het door de Regtbank te Groningen tegen hem gewezen vonnis, waarbij hij schuldig verklaard is aan 2 wanbedrijven van

moedwillige mishandeling, omdat hij in den nacht van 21 op 22 Jan., in den doorreed bij den kastelein Slierma te Adorp, Jantje v. D. tegen het hoofd geslagen en daarna op den straatweg hare zuster Griet v. D. bij de keel heeft gegrepen, - en veroordeeld is tot 21 dagen celstraf en twee boeten van f8; zulks evenwel met uitzondering der opgelegde hoofdstraf, welke het Hof op 15 dagen celstraf bepaalde.

Vervolgens werd het arrest uitgesproken tegen K.H., 30 jaren, en D.G.B., 20 jaren, beiden landbouwers te Harssens, gem. Adorp, waarbij in zijn geheel werd bevestigd het tegen hen door den Regtbank te Groningen gewezen vonnis, waarbij zij zijn schuldig verklaard aan belediging met woorden, bedienende beambten in de uitoefening hunner functie aangedaan, en veroordeeld ieder tot f 51 boete.

Nieuwsblad van het Noorden d.d. 13-04-1929

Uit een artikel : "Harssens bij Adorp":

(...) Aan den overkant van den weg (westzijde) vindt men een damhek dat den naam voert "Harssense Bosch". Een sintellaan voert naar de plaats, waar eenmaal de borg Harssens stond. De hoge buitensingels en de breede grachten zijn nog aanwezig. Plantsoen en boomen ontbreken echter. Op het terrein staat een kleine woning met een hooge schuur. Voor honderd jaar - zo vindt men vermeld - werd deze boerenwoning bewoond door Louwe Broers van Dijken, die het perceel huurde van Mr. F.I.J. Cremers, te Groningen.

We werden te Harssensbosch heel vriendelijk ontvangen door de tegenwoordige bewoners, den heer en mej. A. Slopsema. De ouders van Slopsema woonden hier voor hem 18 jaren. Slopsema vetelde ons, dat er van de vroegere burcht niets anders over is dan de behuizing (een gedeelte van het vroegere schathuis), de singels, de grachten en een overgrote massa puin in den grond. (...)

Tips

Net verschenen: "De Wetsingerzijl - een waterstaatkundig pronkjewail aan het Reitdiep" door

Jan Delvigne en Attie Bos. Verkrijgbaar in de boekhandel, onder ISBN 978-94-6048-019-5.

Wat doet de Historische Kring Ubbega?

De Historische kring Ubbega is in 1996 opgericht en heeft als doelstelling de geschiedenis van de voormalige gemeente Adorp onder de aandacht te brengen. Ons grondgebied betreft de dorpen Adorp, Sauwerd en Wetsinge en de kleine kernen Wierum en Harssens. De Kring organiseert twee **lezingen** per jaar. De onderwerpen zijn zeer uiteenlopend. We doen een greep uit het programma van de afgelopen jaren: de archieven van Harssens, de koemelkers van Ubbega, de archeologie van het gebied, de bevallingen in de periode 1900-1910, de oude kerkhofjes, de waterstaat, de ontstaansgeschiedenis van het Reitdiepgebied, het klooster Aduard, de Ploegschilders, de pastorie van Wetsinge, de gezondheidszorg, etc. De lezingen worden afwisselend gehouden in Ubbegaheem te Sauwerd en Artharpe te Adorp.

De Kring organiseert tweejaarlijks een **excursie**. Onze reisdoelen waren tot dusver: *Krummhorn in Ost-Friesland*, *De wierden van Friesland*, *Een tocht langs de Munthe* en *De Drentsche Aa, van bron tot monding*. In de afgelopen jaren heeft de Kring ook lokale **fietstochten**, een **landschapskursus** en een **tentoonstelling** georganiseerd.

Diverse **uitgaven** zijn door de Kring mogelijk gemaakt. We noemen *De Franse Tijd in Ubbega* (J.G. Bakker), *Van Harssensbosch naar Groot-Wetsinge* (R. de Lange), *Harssens: boerderijen en bewoners* (A. Miedema en R. de Lange),

Tussen Toen en Nu (diverse auteurs) en recent het *Wandelen en Fietsboekje* (G. Groen).

De Historische Kring onderhoudt een uitgebreide en informatieve website: www.ubbega.nl, inmiddels een begrip voor iedereen die zich met de geschiedenis van het Reitdiepgebied bezighoudt. De site is opgezet door ons bestuurslid Luuk Balt.

Binnen de Kring is ook een **archieffcommissie** actief en een **werkgroep Oude Foto's** (zie ook pagina 2).

Colofon

DIEPGANG is een uitgave van de Historische Kring Ubbega en wordt drie keer per jaar gratis aan de leden van de Historische Kring toegezonden.

Redactie

Jan de Groot, De Groenlanden 16, 9771BV Sauwerd, groot593@gmail.com
Ben Kwerreveld, Zuiderstraat 1, 9774PL Adorp, kwerrod@gmail.com
Ben Westerink, Zuiderstraat 5, 9774PL Adorp, b.h.c.westerink@rug.nl

Contactadressen Historische Kring Ubbega

Gerta Boonstra, Oosterstraat 12, 9771AS Sauwerd, gertaboonstra@planet.nl (secretaris)
Ben Kwerreveld, Zuiderstraat 1, 9774 PL Adorp, kwerrod@gmail.com
(penningmeester / ledenadministratie)

Website: www.ubbega.nl

De contributie bedraagt € 12,50 per jaar (meer mag natuurlijk altijd) en kan alleen door automatische incasso worden voldaan.

Overname uit deze uitgave is toegestaan met bronvermelding.

